

Nyelvművelés és nyelvi tanácsadás. Vázlatos áttekintés a hetvenes évek közepétől máig

Heltainé Nagy Erzsébet^{1,2}

¹ Nyelvtudományi Intézet

² Károli Gáspár Református Egyetem
heltaine.nagy.erszebet@nytud.hu

1. Bevezetés

Jelen írásomban a nyelvművelés értelmezéséből kiindulva az intézeti nyelvi tanácsadó szolgálatot tekintem át, mindenekelőtt az ebben töltött évtizedek közvetlen tapasztalata alapján. Bár alapvetően kronologikus rendet követek, nem tudománytörténeti fejezet megírása a célom, hanem az, hogy a nyelvművelés pozitív hagyományát és a nyelvi tanácsadást mint a nyelvművelés jó gyakorlatát középpontba állítsam, és ezzel aktualizáljam értékeit, eredményeit, jelentőségét.

A nyelvi tanácsadásnak – mint látni fogjuk – több sikeres időszaka volt. A mostanit is annak tartom, hiszen a nyelvről való tudásanyag és a korszerű nyelvtechnológia összekapcsolásával, új eszközök alkalmazásával az utóbbi években lényegében egyenletesen nő a tanácsadás forgalma és hatékonysága. Mindez Váradi Tamás osztályvezetőnk támogatásával következhetett be, akinek ezúton, 70. születésnapján köszöntve mondok köszönetet a Nyelvművelő és nyelvi tanácsadó kutatócsoport ügyeinek elvi és gyakorlati támogatásáért.

1.1. A nyelvművelés és a nyelvi tanácsadás értelmezése

1.1.1. A nyelvművelést a nyelvhelyességi és helyesírási normák érvényesítésénél, a szorosan értelmezett nyelvtudományi megközelítésnél jóval szélesebb körű tevékenységnek tartom, beleérttem a mindennapi, az amatőr, a tanári, az írói, a publicisztikai megközelítéseket, a nyelvi ismeretterjesztést, sőt az anyanyelvi nevelést és a szépirodalom szerepét is. Ha viszont a *nyelvművelés* szót szűkebb, szaktudományos értelemben használom, akkor az anyanyelvvél való tudatos törődés folyamatának nyelvtudományi megközelítését, kontrollját, a magyar nyelv iránti felelősség és elkötelezettség hagyományát, e hagyomány továbbadását értem rajta. Azt a tudatos, tipikusan értelmiségi tevékenységet, amely az anyanyelvvél, mint a kultúra hordozójával és teremtőjével, vagyis a nyelv

szubsztancia voltával számol – a magyar kultúrában a 16. század óta folyamatosan. Mindazzal, amit a beszélőknek, így nekem is az anyanyelv jelent: általános, mégis nagyon személyes érzéseket, identitásomat, önzonosságomat, biztonságomat, otthonomat, szűkebb és tágabb hazámat. Heidegger ismert metaforájával: *a nyelv a lét háza*, és az *ember a lét házában lakozik*. A tér és idő, a *lét háza* nekem, nekünk a magyar nyelv.

A nekünk itt arra utal, hogy nemcsak az egyénre, a közösségre is igaz, hogy *a nyelv a lét háza*. A magyar nyelvközösség is, jól tudjuk, *nyelvében él*, a magyar nemzet is *a maga nyelvén lett tudós*, hasonlóan más nemzetekhez. Tudjuk, ismerjük azokat az ünnepi, magasztos, olykor szakrális metaforákat is (mint a *kincs*, *édesanya*, *erős vár*, *tündérvár*, *bástya*), amelyekkel a nyelv iránti szeretetet, hűséget és felelősséget írunk, költőink fogalmazták meg, és az irodalomban, a közösségi emlékezetben hagyományozták ránk. Jókai például így, most csak őt idézem: „Egy kincse van minden nemzetnek adva, / Míg azt megőrzi híven, addig él. / E kincs neve: az édes anyanyelv”.

Tudjuk azt is, hogy a magyar nyelv ügye – létünk, megmaradásunk, magyarságunk és európaiságunk ügye. Tudjuk, hogy a nyelv számunkra különleges, kiemelt érték. Volt, hogy nyelvünk a nemzeti függetlenség egyetlen fellegvára maradt. Volt, hogy megújítása európaiságunk megtartását jelentette. Az utóbbi évszázadban meg a külhoni magyarság fennmaradásának – Sütő András metaforájával szólva – egyetlen megmaradt *uszonya*. Történelmünk évszázadaiban a nyelvművelés ennek az ügynek volt a hordozója, némileg alakítója is. Mindezeket azért említem most is, hogy érzékeltessem, a nyelv ügye nálunk a nyelvészetben és az irodalmon is túl – kulturális, társadalmi, közéleti, ha tetszik politikai kérdés. Polgárosodási utak, irányok, értékrendek összeütközése minden nyelvi vita: így volt Kazinczyék korában, így a Szarvas Gábor-i új ortológia idején, így a rendszerváltozás utáni polémiákban, melyekben maga a nyelvművelés is megkérdőjeleződött. És így van ma is, amikor megint az útkeresés, a befogadás és önfeladás régi dilemmája, a hatalom birtoklásának kérdése húzódik meg az egyre hangosabb közéleti szócsatákban, vitákban.

1.1.2 A szaktudományos nyelvművelés, noha véleményem szerint mindezekkel összefügg, persze más jellegű, sokkal inkább gyakorlati tevékenység, amely elsődlegesen a mindenkori normatív nyelvhasználatra irányul. A nyelvművelés ilyen értelemben „az alkalmazott nyelv-tudomány azon ága, amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését”

(Grétsy és Kovalovszky szerk., 1985: 349). Ez a gyakorlat maga is nagyon összetett, és ennek magának is jelentős hagyománya van: beletartozik a nyelvi kodifikáció, a nyelvtervezés, a szókincsbővítés, a spontán vagy a tudatos nyelvújítás, a szorosán vett nyelvi és stilisztikai helyesség, a helyesírási norma. És szerves része az a nyelvi tanácsadó tevékenység, amely nálunk a nyelvtudományon belül kapott helyet, és intézményesült formájában a nyelvművelés gyakorlati területeként működik ma is.

2. A nyelvművelés gyakorlata, közönségszolgálat, később nyelvi tanácsadás

2.1. A kezdetek

A Nyelvtudományi Intézetben a kezdetektől, 1951-től alkalmilag, 1957-től pedig rendszeresen működött olyan nyelvi tanácsadó szolgálat, amelyhez közvetlenül fordulhatnak kérdéseikkel, problémáikkal a nyelvhasználók. Ahol jelezhetik a nyelvhasználatban bekövetkező, számukra feltűnő változásokat, véleményezhetik az új szavakat, és tanácsot kérhetnek helyesírási, nyelvhasználati, stilisztikai problémáikban.

A közönségszolgálat, ahogy az első évtizedekben nevezték, szervezeteileg a Lőrincze Lajos vezette nyelvművelő osztály keretében indult, és a nyelvművelés részterületeként működött, Ferenczy Géza, Grétsy László, Ruzsiczky Éva, R. Lovas Gizella, Szűts László, Tompa József, T. Urbán Ilona és mások, pl. H. Molnár Ilona és Szépe György részvételével. Lőrincze Lajos, az alapító, így írt erről a kezdeti időszakról: „Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében állandóan cseng a telefon. Érdeklődik a középiskolás diák, aki az Akadémia tekintélyére támaszkodva szeretné megnyerni fogadását; érdeklődnek a szerkesztőségek, hogy minél jobb magyarsággal kerüljön az olvasó kezébe a magyar sajtó” (Lőrincze, 1953: 9). A közönségszolgálat ezen időszakáról l. még Ruzsiczky, 1961; Ferenczy és Ruzsiczky szerk., 1963; Lőrincze, 1968. Itt utalok rá, hogy az intézeti nyelvi tanácsadás történetéről, helyzetéről és lehetőségeiről alapos, dokumentumokra támaszkodó áttekintés található Ludányi Zsófia frissen megjelent tanulmányában (Ludányi, 2020a, különösen 330–345).

2.2. A megerősödés. Közönségszolgálat és nyelvi ismeretterjesztés

A hetvenes évek közepén, 1976-ban lettem az osztály tagja, már Grétsy László volt az osztály vezetője, az Intézet a Várban, a Szentháromság

utcai épületében volt. A közönségszolgálat ekkor és a következő évtizedben is napi rendszeres, fél 9-től fél 2-ig tartó telefonügyeletet, postai levelezést és a földszinti sarokszobákban személyes „ügyfélfogadást”, megbeszéléseket jelentett. A közönségszolgálatban Grétsy Lászlóval együtt az osztály állandó és időszakos (akkori meg későbbi) munkatársai közvetve vagy közvetlenül szinte valamennyien részt vettek, emlékeztem szerint: Bíró Ágnes, Balogh Judit, Éder Zoltán, Egedy Mária, Eöry Vilma, Felde Györgyi, Heltainé Nagy Erzsébet, Huszár Ágnes, Kardos Tamás, Kemény Gábor, Kovalovszky Miklós, Ladó János, Lőrincze Lajos, R. Lovas Gizella, Seregy Lajos, Tolcsvai Nagy Gábor.

Az a gazdag nyelvi anyag, amely ebben az időszakban gyűlt össze, a folyamatosan vezetett közönségszolgálati naplókban őrződött meg, és mára az elektronikus archívum történeti részét képezi. Az új szóalakok egy része közben „szótáréretté” vált, beépült az értelmező és helyesírási szótárakba, a nyelvművelő kötetekbe; folyóiratokba, főként a *Magyar Nyelvőr* és az 1979-ben induló *Édes Anyanyelvünk* ismeretterjesztő rovataiba, cikkeibe.

A nyelvművelő – akkor Mai magyar nyelvi osztály – munkatársának lenni persze nemcsak a közönségszolgálatot jelentette, hanem folyamatos kutatást, ismeretterjesztést is. A *Nyelvművelő* kézikönyv munkálatai ez idő tájt fejeződtek be (Grétsy és Kovalovszky szerk., 1980, 1985), és olyan közös munkák készültek, mint pl. *Mai magyar nyelvünk* (Grétsy szerk., 1976), *Hivatalos nyelvünk kézikönyve* (Grétsy szerk., 1978), majd *Nyelvészet és tömegkommunikáció* (Grétsy szerk., 1985), *Nyelvi divatok* (Bíró és Tolcsvai Nagy szerk., 1985), *Iratszerkesztési és fogalmazási tanácsadó* (Deme és Grétsy szerk., 1987); később a *Képes diák-szótár* (Grétsy és Kemény szerk., 1992), a *Nyelvművelő kézisztár* (Grétsy és Kemény szerk., 1996 és Grétsy és Kemény szerk., 2005).

2.3. Normativitás és nyelvművelés

Ezt az időszakot véleményem szerint a normatív nyelvhasználatra irányuló nyelvművelés (egyik) sikeres korszakának lehet nevezni. Adott volt a szilárd akadémiai intézményi háttér, a viszonylag nagy létszámban működő nyelvművelő osztály, Grétsy László vezetésével, voltak külső kommunikációs csatornák (sajtó, rádió, televízió), új nyelvművelő folyóirat (*Édes Anyanyelvünk*) indult, országos rendezvények irányították újra és újra a nyelvre, a nyelvhasználatra a figyelmet (magyar nyelv hete). Mindezek jelentős mértékben hozzájárultak a nyelvi ismeretterjesztés presztízséhez, a nyelv iránti érdeklődés fenntartásához.

Céljából és jellegéből adódóan ez a nyelvművelő tevékenység a normativitás, a nyelvi egységesülés folyamatát hangsúlyozta, de tágabb értelemben azt a kulturális hagyományt vitte tovább, amely a nyelvet kiemelt értéknek tekintette a közösségi, a nemzeti művelődés fenntartása szempontjából, a nyelvvel való törődést pedig tudatos, értelmiségi magatartásnak, kulturális hagyománynak tekintette.

Kitüntetett normája a köznyelv, tegyük hozzá, az igényes, akkori szóhasználat a művelt köznyelv volt, amelynek írott és hangzó rétegei a nyilvánosság előtti megszólalás fontos területeinek számítottak, mint a sajtó, rádió, televízió, színház, vagy mint az iskola, az anyanyelvi nevelés fontos színtere. Ez a nyelvművelés jellegéből adódóan nyilvánvalóan a köznyelvet beszélő rétegeket hozta előnyösebb helyzetbe, de összességében semmiképpen sem volt ellenséges a nyelvjárási vagy a regionális nyelvi rétegekkel, főként nem a beszélőkkel. Sőt! Az ismeretterjesztésben, rádió-előadásokban, cikkekben, tanulmányokban a nyelvjárások, a nyelvjárási szavak és fordulatok – a klasszikus szépirodalom mellett – mint fontos normaképző összetevők jelentek meg. Gondoljunk csak Lőrincze Lajos, később Szathmári István ízes beszédű rádiós ötperceire, vagy Grétsy László színes, élő nyelvi ismeretterjesztő műsoraira. (Azt most csak zárójelben jegyzem meg, hogy „a nyelvművelők” maguk is többen részt vettek a nyelvjárások, a nyelvjárási szókincs felgyűjtésében, dokumentálásában, és gyakran maguk is egy-egy nyelvjárási régióban voltak otthon.)

3. A nyelvművelés gyakorlata, nyelvi tanácsadás

3.1. Útkeresések, változások

A fenti stabil évtized után a megváltozó külső és belső körülmények hatására változások következtek be a nyelvművelő osztály életében. Az osztály megnevezése, struktúrája többször változott, volt Nyelvművelő osztály, Mai magyar nyelvi osztály, később Normatív nyelvi osztály, majd újra Nyelvművelő osztály. A Petőfi-szótár elkészülte után J. Soltész Katalin és Wacha Imre átmenetileg, Eöry Vilma tartósan az osztály munkatársa lett. Grétsy László 1987-ben távozott az Intézetből. 1988 és 1993 között Kemény Gábor volt az osztály vezetője, a kutatások ekkoriban újdonságként a nyelvi norma területeire irányultak (l. pl. *Normatudat – nyelvi norma*, Kemény szerk., 1992). Később Szűts László lett az osztályvezető, 2003-tól pedig Posgay Ildikó. A létszám a kilencvenes években stagnált, utána csökkent, átmenetileg fiatal kutatóval, Domon-

kosi Ágnessel bővült. Az Intézet közben kétszer is költözött: a Szentháromság utcából a Színház utcába, a Várszínház épületébe, majd mai helyére, a Benczúr utcába. A közönségszolgálat ebben az időszakban is folyamatosan működött.

Változtak a külső körülmények is. A 90-es években kibontakozó szakmai, még inkább közéleti vitákban az a konszenzus, amely a nyelvművelés pozitív kulturális és közéleti tartalmát és hagyományát jelentette, mint a bevezetőben utaltam rá, megkérdőjeleződött, eredményei, értékei viták keresztüzébe kerültek. Bár kétségtelen, hogy a viták hozzájárultak az alapkérdések újragondolásához, melyre különösen a határokon túli, a külhoni magyar nyelvközösségek szempontjából volt égető szükség, a nyelvművelés, a nyelvvel való tudatos törődés, a nyelvi folyamatok értékelésének tekintélye és hagyománya mélyen leértékelődött. Természetes, hogy mindez rányomta bélyegét a nyelvművelő osztály helyzetére is.

A kétezres évek elején az akadémiai háttérű határon túli nyelvi irodák hálózata (mai nevén Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat)¹ és az intézeti nyelvi tanácsadó szolgálat szerves kapcsolatot alakíthatott ki. Különösen a dunaszerdahelyi Gramma Nyelvi Irodával volt hatékony az együttműködés, amelynek keretében megindultak, folytatódtak a gyakorlati nyelvművelést, a nyelvi tanácsadást, a nyelvi menedzselést középpontba állító kisebb konferenciák és máig emlékezetes műhelytalálkozók, szakmai beszélgetések formájában. Az együttműködés eredménye a *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről* (Domonkosi és mtsai. szerk., 2007), amelyben a szerzők a nyelvművelés, a nyelvtervezés elméleti kérdésköreit és a nyelvi szolgáltatások gyakorlatát tekintik át egy- és kétnyelvű környezetben, foglalkoznak a stílusminősítésekkel, helyesírási kodifikációs problémákkal, a nyelvi babonák, mítoszok jellegével, szerepével, a purizmus és az anyanyelvi nevelés kapcsolatával.

3.2. Nyelvi tanácsadás – új nyelvtechnológiai környezetben

A kétezres évekre jelentősen megváltoztak a külső technikai körülmények is, a közönségszolgálatból a megújulást nevében is jelző *nyelvi tanácsadó szolgálat* lett. A munkatársi létszám tovább csökkent, a telefon-szolgálatot, a növekvő, és már egyre inkább elektronikus levelezést, valamint az egyéb teendőket a munkatársak már csak csökkentett mértékben és időtartamban tudták ellátni.

¹ <http://termini.nytud.hu>

Ez idő tájt az Intézetben újabb, szerkezeti, szervezeti változások történtek. 2010-ben az Élőnyelvi osztály, a Nyelvművelő osztály és a Nyelvtechnológiai osztály egyesült, amelyből azután létrejött a Váradi Tamás vezette mai Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Osztály. Ebben a helyzetben a tanácsadás működése, akkori jelene és jövője szempontjából szerencsés volt, hogy a Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Osztály része lett. A tanácsadó szolgálatnak ez a változás új lehetőséget teremtett a technikai és szakmai fejlesztésre, a korszerűsítésre. A *Nyelvművelő és nyelvi tanácsadó kutatócsoport* mint az osztály egyik autonóm kutatócsoportja, kibővített lehetőségekkel, a korszerű nyelvtechnológiai háttér támogatásával meg tudott maradni, és el tudta látni feladatait – a folyamatosan növekvő érdeklődés mellett is – eredményesen, sikeresen. Itt mondok köszönetet az osztály tagjainak a helyesírási weboldal készítésekor a közönségszolgálati adatbázis archívummá alakításában vagy az Utónévkereső létrejöttében nyújtott nyelvtechnológiai támogatásukért. Külön örömmre szolgál, hogy Ludányi Zsófia közvetlen munkatársunk, csoporttagunk lett, és folyamatosan részt vesz a nyelvi tanácsadásban és a nyelvi ismeretterjesztésben. Nyelvtechnológiai ismeretei pedig anyagaink rendezésében, archiválásában, a technikai háttér működtetésében nélkülözhetetlenek.

A Nyelvművelő és nyelvi tanácsadó kutatócsoport az utóbbi időben (jelenleg is) négy munkatársat jelent: Heltainé Nagy Erzsébet, Ludányi Zsófia, Kardos Tamás a nyelvi tanácsadó szolgálat feladatait látják el, Raátz Judit (félállásban) az utónévügyekkel kapcsolatos teendőket. A nyelvi és a névügyi tanácsadás, szakvéleményezés, szövegellenőrzés, a telefonszolgálat, az egyre növekvő levelezés teljes mértékben lekötik a csoport kapacitását, ezért, már a közeljövőre gondolván is, csoportvezetőként feltétlenül szükségesnek tartom a munkatársi létszám növelését, fiatal kutató(k) bevonását, természetesen a technikai, nyelvtechnológiai fejlesztésekkel párhuzamosan.

3.3. A megújult nyelvi tanácsadás jellege és funkciói

A nyelvi változások, a megjelenő új szavak, változatok helyes, a szabályoknak megfelelő írásmódja, a nyelvhelyesség kérdései, a sztenderd normának való megfelelés a nyilvános színtereken – ezekben a címszavakban foglalhatók össze ma is a nyelvhasználókat leginkább foglalkoztató nyelvi kérdések. A hozzánk fordulók továbbra is kifejezhetik véleményüket, tudathatják az általuk észlelt nyelvi változásokat, tanácsot,

megerősítést kérhetnek az egyes nyelvi formák használatával kapcsolatban. Ez a lehetőség a tanácsadás legfőbb funkciója ma is.

A kérdezők motivációja, a nyelvi kérdések iránti érdeklődés ma is szilárd, az intézményesült nyelvi tanácsadás a tudatos nyelvhasználók igényéből adódóan működik napjainkban is. Azok fordulnak hozzánk, akik a kifejezőkészséget, a nyelvtani helyességet és a választékosságot, a helyesírási készséget és tudást fontosnak tartják, akiknek a munkájukhoz szükségük van ilyen tudásra. Cégek, vállalatok marketingfelelősei, reklámszakemberei, állami és közintézmények, kormányhivatalok dolgozói, a sajtó munkatársai, szerkesztők, lektorok, tanárok, diákok, magánemberek – állandó és újabb partnereink a tanácsadó szolgálatban.

A csoport munkatársai a tanacs@nytud.hu címen fogadják a nyelvhasználattal kapcsolatos kérdéseket, de van lehetőség közvetlen, telefonos érdeklődésre is. A kérdések szakszerű megválaszolása alapvetően tanácsadás: a lehetőségek, a változatok, a nyelvi variabilitás bemutatása, a normatív nyelvhasználatra érvényes következtetések feltárása, javaslatok, ajánlások megfogalmazása. A nyelvi tanácsadás mint alkalmazott nyelvészeti tevékenység, a nyelvtudomány számos területére közvetlenül épít, ilyen a nyelvéírás, a történeti nyelvészet, a lexikográfia, a stilsztika, a retorika, a névtan, a korpusznyelvészet.

További fontos funkciója a tanácsadásnak ma is a nyelvi ismeretterjesztés, a nyelvtudomány újabb eredményeinek és eszközeinek megismertetése. A nyelvről szerzett ismeretek hozzájárulnak a nyelvi attitűdjelenségek, a pozitív és negatív vélekedések differenciálódásához, a nyelvhasználattal kapcsolatos szemléletváltáshoz.

A Nyelvtudományi Intézetben működő nyelvi tanácsadás jelentős szerepet tölt be a tudomány és a beszélőközösségek kapcsolatának fenntartásában. Továbbviszi azt a hagyományt, melyet az akadémiai, az intézményesült nyelvművelés, a tudatos nyelvgondozás az elmúlt évszázadokban betöltött. Különösen igaz ez az olyan területen, mint a helyesírási kodifikáció, az írásgyakorlat gondozása és egységének fenntartása.

Ezt a területet azért is említem, mert a kérdések jelentős része ma is helyesírási, köztük is vezetnek az új átvételek, új nyelvi formák (új dolgok, jelenségek, tárgyak) írásmódjával kapcsolatos kérdések. A legutóbbi időben természetesen a világjárvánnyal, a vírushelyzettel összefüggésben megjelent új átvételek, köznyelvivé vált szakszavak, régi-új kifejezések, jelzős szerkezetek, összetételek írásmódja kérdéses, például: *Covid19, digitális tanítás, hibrid oktatás, home office, kijárási korláto-*